

УДК 821.161.2-3.09

DOI <https://doi.org/10.31652/3041-1084-2026-7-01>

Міф про універсальність бароко

The myth of the universality of Baroque

*Білоус Петро Васильович,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри філології
Комунального закладу вищої освіти
«Луцький педагогічний інститут»
Волинської обласної ради
orcid.org/0000-0001-7487-6230
bpv1953@ukr.net*

Надійшла до редакції : 18 серпня 2026 р. Схвалено до друку : 02 вересня 2026 р.

Анотація. У статті аналізується твердження Д. Чижевського про те, що бароко – універсальний спосіб зображення дійсності. Ідея ученого про універсалізм бароко була підхоплена пізніше українськими літературознавцями, які досліджували цей стиль уже тоді, коли бароко перестало бути забороненою темою в Україні. Однак у трактуванні універсалізму барокового стилю відбулася певна трансформація: йшлося не так про універсальність стилю, як про його здатність створювати універсальну картину світу. Автор статті доходить висновку, навівши численні прилади з українського бароко XVIII – XVIII ст., що в цьому формулюванні відображається певна ідеалізація бароко, надання йому якоїсь супер-риси. Різноманіття, всеосяжність, загальність (універсальність) передбачає структурну єдність, певну системність, цілісність, але ж бароко – світ, який «розглядається по частинах», бо він не цілісний, він не просто різний – він розрізнений.

Ключові слова: бароко, універсалізм, українська література, світогляд, стиль.

Abstract. The article analyses D. Chyzhevsky's assertion that Baroque is a universal way of depicting reality. The scholar's idea of Baroque universalism was later taken up by Ukrainian literary scholars who studied this style after Baroque ceased to be a forbidden topic in Ukraine. However, there was a certain transformation in the interpretation of the universalism of the Baroque style: it was not so much about the universality of the style as about its ability to create a universal picture of the world.

The author of the article concludes, citing numerous examples from Ukrainian Baroque of the 18 th–19 th centuries, that this formulation reflects a certain idealisation of Baroque, attributing to it a kind of super-trait. Diversity, comprehensiveness, universality (universality) implies structural unity, a certain systematicity, integrity, but Baroque is a world that is 'viewed in parts' because it is not integral, it is not just different – it is fragmented.

Keywords: baroque, universalism, Ukrainian literature, worldview, style.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше про універсалізм бароко написав Дмитро Чижевський у незавершеній праці «Український літературний барок» (Прага, 1942), зокрема у нарисі «До проблем бароко». Там зазначено: «Бароко – останній великий стиль, всеохопливий, всепроникливий! І тим більш дивно, що так довго не помічали цього універсального стилю поза межами пластичних мистецтв» [6, с. 331–332]. Справді, перші дослідники бароко (Якоб Буркгардт, Корнеліус Гурліт, Генріх Вельфлін) не вели мову про універсалізм цього стилю в європейському мистецтві, зокрема й в словесному.

Тему бароко як універсального стилю Д. Чижевський розвинув далі у своєму нарисі, виділяючи «основні елементи, які характеризують цей стиль». До тих основних елементів він відніс «синкретичність, в якій зростається в єдність різноманітне, що виходить не з одного чи нечисленних пунктів погляду, а з багатьох», а також «синтетичність», маючи на увазі «синтез культури середньовіччя («готики») та Ренесансу» [6, с. 333–334]. Учений вказує і на такі ознаки бароко, як «динаміка», «антитетика» (особлива прихильність бароко до антитез), «символізм», імпресіонізм («засіб зробити враження на людину тої доби»), «театральність», «дивний ілюзіонізм», «гра». Однак «одна з найяскравіших рис» бароко – «унівесалізм», який убачається і в «системі антитетичних елементів, які з легкістю охоплюють всю різноманітність буття» і мають свою «ієрархію», і у «всеприсутності» («логічної та методологічної»), і в мисленні, світогляді «людини бароко», складної й неодноманітної [6, с. 336–340].

Ідея Д. Чижевського про універсалізм бароко була підхоплена пізніше українськими літературознавцями, які досліджували цей стиль вже тоді, коли бароко перестало бути забороненою темою в Україні.

Постановка завдання. Проаналізувати положення Д. Чижевського про універсалізм бароко і довести його хибність, методологічну неточність, оскільки бароко, як свідчать приклади із творів українських письменників барокової доби, – світ, який «розглядається по частинах», він не цілісний, не просто різний – він розрізнений.

Виклад основного матеріалу. У трактуванні універсалізму барокового стилю відбулася певна трансформація: йшлося не так про універсальність стилю, як про його здатність створювати універсальну картину світу. Аналізуючи

українську поезію XVII – XVIII ст., Богдана Криса констатує, що «відбувається процес відкриття того універсального сенсу, який відповідає універсальному образіві світу» [3, с. 205]. Леонід Ушкалов також не оминає нагоди сказати про універсалізм бароко, посилаючись на Д. Чижевського: «Переїняте своєрідною універсалістською настановою, барокове письменство напрочуд природно обіймає найрізноманітніші за настроєм та стилем твори, від профетичних та профанічних, навіть порнографічних» [5, с. 160].

Найбільше про «універсальну картину світу» у творчості письменників українського бароко писав Валерій Шевчук у «Музі Роксоланській» (книга друга, 2005). Він вважає, що «темація має концептуальне значення і є, до певної міри, ключем до розуміння барокових мистецьких структур, тобто поетики цієї стильової течії» [7, с. 38]. За В. Шевчуком, універсальна картина світу має два виміри: «макрокосм (опис Землі, планет, країни, природи та її явищ, тваринного та рослинного світу) і мікрокосм (людина з її вадами та достоїнствами, з непримиренною боротьбою у ній цих начал, про життя, смерть і заняття людини» [7, с. 38]. Варто зауважити, що така картина світу притаманна загалом для літератури будь-якого стилю, зокрема і для літератури Середньовіччя та Відродження, які передували добі Бароко. Однак В. Шевчук концентрує увагу на бароко і виділяє у бароковій картині світу утопічні уявлення, відображені у творах, уявлення про пекло і рай, змалювання «візерунку цнот» окремої людини, опис усіх можливих «людських умілостей», «християнських божеств», явищ природи, елементів світобудови, розповідь про героїв (святих, історичних осіб), персоніфікацію «достоїнностей і гріхів» земної людини тощо [7, с. 39–44]. Ураховуючи все назване, можна зробити висновок про те, що стиль бароко синтезував середньовічні та ренесансні уявлення про світ і людину, що перегукується із тезою Д. Чижевського, але що тут є від бароко, а що від інших епох – питання залишається відкритим.

Не всі учені, які досліджували бароко, перейнялися темою універсальності цього стилю. Наприклад, архієпископ Ігор (Ісиченко) у своєму підручнику «Історія української літератури: епоха Бароко XVII – XVIII ст.» (2011) серед властивих бароковому стилю ознак не називає універсальність, натомість є суб'єктивність, динамізм, символізм, метафоричність, концептизм, театральність, ерудованість автора, особливі барокові коди [2, с. 28–31] (всі ці ознаки враховані, опрацьовані та проілюстровані у численних статтях, монографіях, дисертаціях українських науковців протягом останніх трьох десятиліть). Про універсалізм бароко тут не йдеться.

І це цілком слушно. Слід було б поміркувати (і, можливо, переглянути усталену думку) про «універсальну картину світу» у бароковому мистецтві. Як мені видається, у цьому формулюванні відображається певна ідеалізація бароко, надання йому якоїсь супер-риси. Різноманіття, всеосяжність, загальність (універсальність) передбачає структурну єдність, певну системність, цілісність (єдність різноманітностей), але ж бароко – світ, який «розглядається по частинах», бо він не цілісний, він не просто

різний – він розрізнений, то чи можлива універсальна картина світу? На мій погляд, література жодної епохи не може дати універсальної картини світу, а бароко, як і кожен інший стиль або тип творчості, по-своєму заангажоване, однобічне, відтак може тільки нав'язати нібито універсальне бачення світу.

Коли мова заходить про універсалізм бароко, то виникає питання, яке можна розглядати принаймні у двох площинах.

По-перше, цей універсалізм мислиться як максимально можливий набір художніх засобів, покликаних зображувати дійсність. Виходить, художній арсенал бароко наскільки багатий і різноманітний, що ні до нього, ні після нього література не мала спроможності зображувати світ, як це вдається робити бароковому типу творчості (стилю). Здається, саме таку властивість бароко мав на увазі Д. Чижевський та апологети цієї ідеї.

По-друге, універсалізм стосується тематичного зображення світу («універсальна картина світу»), що демонструє В. Шевчук. І тут ідеться не так про художні засоби зображення, як про зображення світу і людини, причому це зображення претендує на всеосяжність і загальність. У такому разі світ, а в ньому людина постають у всій повноті свого вираження та проявів.

Проте якщо взяти обидві площини у трактуванні універсалізму бароко, то все одно не будемо мати чіткої відповіді на питання: а що таке універсалізм бароко? І чи взагалі можна знайти таку відповідь?

Уявлення про універсалізм бароко спростовують літературні твори, які з'явилися в Україні протягом XVII – XVIII ст. Звернімося до поезії цього часу, яку зазвичай найчастіше пов'язують зі стилем бароко. Знаковим явищем у цьому сенсі є збірка віршів «Світ, розглянутий по частинах» Данила Братковського. Є тут один такий характерний для смислової і художньої концепції всієї збірки вірш:

*Ой що за диво діється на світі,
Що тому смішки, тому сльози лити,
Один здоровий, а інший хворує,
Один щасливий, а інший горює,
Той волає з болю, той радість голосить,
Той їсть паштети, а той хліба просить,
Той спить на перинах, той кров розливає,
Той в красних шатах, той в гною конає.
Осягнули б світу трагедію люди,
Коли б предивне приключилось чудо:
Убрані й голі, здорові і хворі,
П'яні й голодні, веселі і в горі,
Коли б всі разом зійшлись в одній хаті –
Що світ предивний, усім стало б знати
[4, с. 341; адаптація В. Крекотня].*

Найперше, що впадає в око у цьому вірші, він побудований на антитезах.

Прихильники універсалізму барокового стилю чи універсальної картини світу не раз відзначали, що бароко властива антитетика, за допомогою якої зводяться протилежності у певну єдність, а це є, мовляв, ознакою універсальності у зображенні світу і людини. Проте поет не створює цілісну, загальну, всеосяжну картину світу, а ніби розглядає його по «частинах», котрі мають як позитивний, так і негативний смисл. У вірші таки присутня настанова на єдність, універсальність зображеного світу, але вона тільки припускається, вона практично неможлива, тому й виражена умовним способом: «Коли б всі разом зішлись в одній хаті...». Пізнання універсалій світу можливе лише за певної, ілюзорної умови, але нездійсненне, тому найкращий спосіб – розглянути його по частинах, розрізнених між собою. Так, світ множинний, великий, не пізнаний до рещти, і людині його досягнути неможливо, тобто вона не здатна досягнути світ у його універсальній єдності, яка, можливо, існує, але для пізнання недоступна.

Лазар Баранович спробував зобразити узагальнену картину світу через осмислення універсалізму часу, застосувавши улюблену для бароко антитетику:

*Є час для всього, мудрі так казали,
Котрі на світі добре все пізнали.
Час народитись, смертний час чатує,
Бог забере в нас, Бог нас обдарує.
Час плачу сміху, час будинки ставить,
Час їх валити, час мовчать, час править.
Постити, їсти, спати час, кохати –
На все у світі треба час свій мати.
Тобі як, Боже, час ми повертаєм –
Час не марнуєм, а про себе дбаєм.
Час сей зверни на добру вічність, Боже,
Поки нам вічність думку не тривожить
[4, с. 298; адаптація О. Кречотня].*

Це варіація на одну з тем проповідей Екклезіяста (3:1–8), у якій Л. Баранович по-своєму тлумачить час як універсальну людського буття, але не пропонує читачам універсальної картини світу, бодай і барокової. Радше, йдеться тут про різноманіття і суперечливість буття людини, про вимушене сприйняття «марного світу», у якому людина живе, дбаючи передусім про себе, допоки «вічність думку не тривожить», тобто коли не думає про смертний час. Маємо строкагу «картину світу» людського, але не всього світу (природи, космосу), все замикається на «космосі» людського буття, яке неодмінно завершиться, якщо навіть не перейматися такою думкою. Той інший світ, у якому живе людина, трактується у кількох віршах «Лютні Аполлонової» Л. Барановича як руїна, що асоціативно в'яжеться із «великою руїною» України у другій половині XVII ст. Отже, виходить, що зображений ним світ не універсальний, не гармонійний, а зруйнований тими ж людьми, у серці і душі яких народилася руїна, прагнення до руйнування.

Спробу осягнути людський світ як універсальне поняття здійснив Іван Величковський у циклі «Минути» (книжечка «Зегар з полузегарком...»). Поет перераховує чимало різноманітних, часто протилежних за семантикою «елементів» людського буття («младенчество, отрочество, юношество, мужество, старчество», «слава, багатство, честь, п'янство, гордость, пиха», «хвороби, переслідування, мучення, біди, скорби, обиди, рани» тощо [4, с. 320–321], які так чи інакше пов'язані із плинністю часу, станом людини, обставинами її життя. Цей своєрідний каталог властивостей, станів, обставин може претендувати на універсальність у тлумаченні людського життя, однак цей каталог може бути продовжений, не все у ньому враховано, і знову ж таки, як і в Л. Барановича, тут немає «універсальної картини світу», бо світ матеріальний (природа), світ уявний (космос) тут відсутні.

Климентій Зіновійв, можливо, найбільше своїми віршами претендує на всеохопність у зображенні світу людей (його твори гомоцентричні), бо писав на різноманітні теми, чим і вирізняється з-поміж поетів барокової доби. Здавалося б, немає такої теми із людського побуту і праці, яку б пропустив К. Зіновійв (чого вартий лише цикл про ремесла, де йдеться про півсотні професій). Дослідники творчості поета не без підстав називали його вірші «енциклопедією» давноминулого часу (кінець XVII – початок XVIII ст.). І все ж із його доробку випало чимало тем, які стосуються як релігійної, так і світської сторін людського буття, поет цурається описів природи, роздумів про всесвіт, не прагне до філософських узагальнень. Зміст його віршів розчиняється здебільшого у побуті, часом піднімається до певних узагальнень у розумінні багатства і бідності (наприклад, «О багатстві і о нищеті», «О убогих і о багатих» та ін.), але це не універсальна картина світу, а спроба описати те, що автор пізнав, будучи мандрівним монахом.

І в прозових творах XVII – XVIII ст. не знаходимо «універсальної картини світу» (певний виняток становить хіба що філософська система уявлень про світ і людину у трактатах Григорія Сковороди). Козацькі літописи (Самовидець, Григорій Грабянка, Самійло Величко) зобразили історичні події в Україні протягом кількох бурхливих десятиліть (переважно друга половина XVII ст.), але це не вся, не повна історія України, а лише її «козацька» частина. Можна погодитися з тим, що ті літописи подали в цілому грандіозну картину боротьби українців за свободу і незалежність, однак значна частина побутового, матеріального життя звичайних селян випала з цієї картини.

Гарним прикладом спроби осягнути світ в усій його різноманітності подав Василь Григорович-Барський у своїх «Мандрах», розповідаючи про чвертьвікову подорож по країнах Європи, Близького Сходу, Північної Африки, розповідаючи систематично про географію, історію, побутування різних релігій, архітектурні споруди, різноманітні місцевості, але його мандрівка, як і вся розповідь, оповиті ідеєю не так пізнання світу, як прагненням реалізувати свої духовні наміри у досягненні Святої Землі. Цілеспрямовано тяжіючи до християнських святинь і зосереджуючись на їх описах, В. Григорович-Барський захоплюється передусім

розмаїттям і поліфонічністю світу, який відкривається перед ним у часово-просторових вимірах. Мандрівникові не властива, як паломникам попереднього періоду, вибірковість у зображенні побаченого, почутого, пережитого – він нагромаджує у своїх записках найрізноманітніший матеріал, від чого твір перетворюється на химерний резервуар, з якого можна почерпнути відомості як світського, так і релігійного характеру. Громіздкі інформативні ряди, чергування загального плану зображення із сумлінним опрацюванням деталей, нарощення основних повідомлень за рахунок дрібних фактів, намагання стилістично пов'язати і поєднати все, що заноситься у твір, – все це надає «Мандрям» барокової вишуканості та багатства форм [1, с. 733–747].

Можливо, саме цей автор був найближчим у своєму творі до того, щоб засвідчити «універсальну картину світу», зобразити час і простір, який найбільше виражає таке поняття.

Висновки. Ідея про універсальність бароко виявилася міфом, який намагалися деякі дослідники цієї епохи і цього стилю розгорнути у своїх наукових розвідках. Будь-який стиль чи тип творчості не може претендувати на універсальність, маючи певні смислові і художні домінанти, які здатні зображувати дійсність і творити «картину світу» лише зі свого погляду, зі своїх методологічних позицій. Бароко у цьому розумінні не становить собою винятку, то наближаючись, то віддаляючись від універсального зображення світу.

Список використаних джерел:

1. Білоус П. Мандрівка до цілощих джерел. Післямова. Мандри по Святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. з давньоукр. П. Білоуса. Київ: Основи, 2000. С. 733–747.
2. Ісиченко Ігор, архієпископ. Історія української літератури : епоха Бароко XVII–XVIII ст. Львів–Харків–Київ: Святогорець, 2011. 568 с.
3. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII–XVIII століть. Львів: Свічадо, 1997. 216 с.
4. Українська література XVII століття : Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ: Наукова думка, 1987. 608 с.
5. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків: Акта, 2001. 221 с.
6. Чижевський Д. Українське літературне бароко : Вибр. праці з давньої літератури. Київ: Обереги, 2003. 576 с.
7. Шевчук Валерій. Муза Роксоланська: у 2-х кн. Кн. друга : Розвинене бароко. Пізні бароко. Київ: Либідь, 2005. 728 с.

References:

1. Bilous, P. (2000). Mandrivka do tsiuloshchykh dzherel. Pisliamova. Mandry po Sviatykh mistsiakh Skhodu z 1723 po 1747 rik / Per. z davnoukr. P. Bilousa. Kyiv: Osnovy, p. 733–747.
2. Isichenko, Ihor, arkhiepiyskop. (2011). Istoriia ukrainskoi literatury : epokha Baroko XVII–XVIII st. Lviv–Kharkiv–Kyiv: Sviatohorets, 568 p.
3. Krysa, B. (1997). Peresotvorennia svitu. Ukrainska poezii XVII–XVIII stolit. Lviv : Svichado, 216 p.
4. Ukrainska literatura XVII st.: Synkretychna pysemnist. Poezii. Dramaturhiia. Beletrystyka. (1987). Kyiv: Naukova dumka, 608 p.
5. Ushkalov, L. (2001). Ukrainske barokove bohomysslennia. Sim etiidiv pro Hryhoriia Skovorodu. Kharkiv: Akta, 221 p.
6. Chyzhevskiy, D. (2003). Ukrainske literaturne baroko : Vybr. pratsi z davnoi literatury. Kyiv: Oberehy, 576 p.
7. Shevchuk, Valerii. (2005). Muza Roksolanska : u 2-kh kn. Kn. Druha: Rozvynene baroko. Piznie baroko. Kyiv: Lybid, 728 p.